

ARAB FORRÁSOK A HONFOGLALÁS KORI MAGYAROKRÓL

ZIMONYI István

A korai magyarságra vonatkozó arab források szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy tisztázzuk az iszlám világ érdeklődésének okát. A 7–10. századi Kelet-Európáról szóló adatokat három fontos központban gyűjtötték. A kalifátus központi területe az első. A bizánciakhoz hasonlóan a kalifátus számára is fontos volt a Kaukázus, ahol a Perzsa Birodalom tartományait örökölték. Az arab hódítás a 640-es években érte el a Kaukázus keleti felét. Azerbajdzsán és Arménia meghódítása után ezek a területek a kalifátus tartományai lettek. Az előbbi tekinthető a muszlimok további terjeszkedése bázisának. A Kaukázuson túlra, a Kazár Kaganátus ellen 652-ben vezettek az arabok hadjáratot, amit a kazárok visszavertek. Utána 700 körül kezdődtek újra az összecsapások. 722-ben az arabok elfoglalják Balandzsart, a kazár központot, így a főváros a Volga torkolatánál fekvő Etilbe került. A kazárok 730-ban ellencsapást mértek az arabokra, 737-ben viszont az arabok indítottak koncentrált támadást a Kazár Birodalom ellen, mélyen behatolva annak területére, és magát a kazár kagánt az iszlám felvételére kényszerítették. 750-ben dinasztiaaváltás történt a kalifátusban, és az új dinasztia, az Abbaszida nem folytatta elődei hódító politikáját, hanem a kereskedelem fellendítésére helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a kazárok és a kalifátus között a Kaukázus képezte a határt. A 8. század első feléből viszonylag jelentős forrásanyag áll rendelkezésre az arab–kazár harcokról, ami elsősorban a Kaukázus keleti és központi részére korlátozódott. Azonban az attól nyugatra elterülő steppére alig van rálátása a muszlim források szerzőinek. A kereskedelmi kapcsolatok fellendülése 800 tájára datálható, a Kaukázuson keresztül vezető korábbi hadi utakon most kereskedelmi javak áramlottak. Az iszlám világ kereskedői a kalifátus központi területéről utaztak a Kaukázuson keresztül az alsó Volgához, ahol ezüstpénzért prémet, mézet, viaszt és rabszolgát vásároltak. Jelentős számú kolóniát hoztak létre a kazár fővárosban, ahol müezzinjeik, mecseteik és iskoláik voltak. Azonban a 9. század első feléről igen gyér adatokkal rendelkezünk. A 9. század második felétől és döntően a 10. századból vannak megbízható bőséges híreink a steppéről a központi területeken írt muszlim forrásokban.

A kalifátus politikai szétagulódása már a 9. században elkezdődött, s a 10. századra ez a folyamat már jelentősen előrehaladt. Az iszlám világ nyugati végén létrejött a Kordovai Kalifátus, amelynek aranykora a 10. századra esett. A kordovai udvar élénk érdeklődést mutatott Kelet-Európa iránt. A 942-es magyar támadás Észak-Andalúzia területére nyilván

hozzájárult ahhoz, hogy a már meglévő frank, német és szláv kapcsolatokon keresztül pontosabb információkat gyűjtsenek a hispániai muszlim szerzők. Ezt tovább erősítette, hogy a nemzetközi kereskedelemben vezető szerepet játszó zsidó közösségek egyik központja Kordovában volt, és a kazárok zsidó hitre térésének híre következtében a komoly befolyással bíró kordovai zsidó közösség fel akarta venni velük a kapcsolatot, amely végül is a magyarországi zsidó közösség közvetítésével járt sikerrel. Ennek következtében Kordovában is pontos információkkal rendelkeztek Kelet-Európa viszonyairól.

A 10. században a kalifátus két legjelentősebb keleti tartományát, Khoraszánt és Transzoxániát a Számánida-dinasztia tartotta kézben. A Számánidák Khorezmen keresztül élénk kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek a Volga-vidékkel, és emellett célul tűzték ki a szomszédos török nyelvű nomádok iszlamizálását. Ennek első sikeres lépéseként a volgai bulgárok hivatalosan is felvették az iszlámot 922-ben. A steppei török népek felé nyitó politikának köszönhetően a Számánida-udvar diplomatái és kereskedői felkeresték Kelet-Európát, és így részletes beszámolókkal rendelkezünk a terület politikai és etnikai viszonyairól.

A történeti háttér ismeretében az első adatok a magyarokról a kazár–arab kapcsolatokkal foglalkozó arab történetírókhoz köthetők. Közülük kiemelhető Baládzuri, aki a történeti irodalomban a magyarokhoz kötött szavárdok megjelenését 750 tájára tette, ami kapcsolatban állhatott a Kazár Kaganátus és az Abbaszida Kalifátus közötti dinasztikus házassággal is.

A 10. század elején a központi területen keletkezett forrásanyagból kiemelkedik Maszúdi munkássága, aki elsősorban a Kaukázussal foglalkozó fejezetében említi a magyarságot. Írt a honfoglalást megelőző harcokról, valamint a 934-es, Bizánc elleni kalandozó hadjáratról ad részletes leírását.

Itt kell röviden megemlíteni a 9. században Bizáncba hurcolt muszlim hadifoglyokat, akik ottani tartózkodásuk alatt szerezhettek információkat a magyarokról. Dzsarmít 845 táján váltják ki a fogságból, ő Bizánccról és az északi szomszédairól írt egy munkát, ami ugyan elveszett, de részben rekonstruálható. A másik hadifogoly, Hárún ibn Jahjá a császári testőrség tagjai között említette a türköket, akik alatt a bizánciak ekkor a magyarokat érthették.

A Kordovai Kalifátusban alkotó szerzők közül a 10. században hármat emelek ki. Ibráhím ibn Jákúb a 960-as években felkereste többek között Prágát, és néhány sort szentelt a magyaroknak is, leírásának legteljesebb változatát Bakrí őrizte meg. Ibn Hajján (988–1076) andalúziai történetíró részletes tudósítást őrzött meg a 942. évi spanyolországi magyar kalandozásról, amelyet Czeglédy 1979-ben közölt magyarul. A magyar fejezetet 2009-ben

Elter István monográfiájában kiadta és kimerítően tárgyalta. A 11. század második felében alkotott a korábban említett Bakrí, akinek földrajzi munkáját 1992-ben adták ki. Ebben találtam rá egy újabb, magyarokra vonatkozó passzusra, amely a 10. századra vonatkozik és a magyarokat Unqalus néven említi. A fordítást magyarázatokkal 2001-ben adtam közre.

A Számánidák kezdeményezésére az iszlám észak felé terjedt, amelynek első jelentős állomása volt a volgai bulgárok iszlámra való térése. A Bagdadból indult követség a Számánida-udvar érintésével a Kazak-steppén keresztül érkezett a volgai bulgárok uralkodójához 922-ben. Erről írt beszámolót Ibn Fadlán, aki Buharában találkozott Dzsajhánival is. A beszámoló magyar fordítását Simon Róbert 2007-ben publikálta.

Az arab térképészet meghatározó szereplője volt Balhí (†934), aki a térképekhez megjegyzéseket is írt. Munkáját továbbfejlesztette Isztahrí és Ibn Haukal. A Balhí-hagyomány a magyarokat baszdzsirt néven ismeri, és két részükről tud: a Volgától keletre élő csoportról, valamint a Kárpát-medencében élőkről.

A honfoglalás előtti magyarságról a legrészletesebb muszlim beszámolót Dzsajháni készítette. Dzsajháni műve nem maradt ránk, így azt csak későbbi arab, perzsa és török nyelvű munkákból rekonstruálhatjuk. Az arabul író szerzők közül ehhez a hagyományhoz a következők tartoznak: a feltehetőleg a 10. században alkotó Ibn Ruszta; a 11. században Andalúziában élt Bakrí; és a szeldzsük Malik Sáhnak (1072–1092), valamint utódainak udvari orvosa, Marvazi. Perzsa nyelven egyrészt a 982-ben összeállított, ismeretlen szerzőjű Hudúd al-álam őrzött meg részleteket Dzsajháni művéből. Másrészt Gardézi 1052 körül írt munkájában maradt meg a legteljesebb változat.

További nehézséget jelent, hogy a 10. századi Számánida-udvarban három, különböző generációhoz tartozó Dzsajháni nevű vezírről tudunk. Feltehetőleg a 913-ban kinevezett és a 922-ben Ibn Fadlánnal is kapcsolatba került vezír írta a földrajzi munkát, amelyet fia és unokája talán átdolgozott. A 10. század második felében mindenesetre al-Mukaddaszí egy hétkötetes műről, valamint annak egy rövidített változatáról adott hírt, amit bevallása szerint maga is látott.

Dzsajháni földrajzi munkája megírása során felhasználta Ibn Hurdádzbih művét, illetve mint a Számánida-udvar vezírjének rendelkezésére álltak a diplomáciai jelentések, és maga is fogadott követségeket, de rendszeresen kikérdezte még a kereskedőket is. Így a steppéről és az ott lakó törzsekről, népekről pontos információkat gyűjtött.

A Kelet-Európában élő népekre vonatkozó leírásában Dzsajháni világos földrajzi rendszer szerint haladt: először a Volga mentén élő népeket írta le délről északra haladva: kazárok, burtászok, volgai bulgárok; majd a Dnyeper menti népeket délről északi irányba haladva:

magyarok, szlávok, ruszok; végül az Észak-Kaukázusban élő alánok és szarír nevű nép leírása zárta a sort. Ezeknek a kelet-európai népeknek a leírásánál azonos sémát használt a szerző, amely nagyjából ugyanazokat a témákat érintette: földrajzi helyzetük, politikai-uralmi viszonyaik, vallás, életmód, kereskedelmi árucikkeik.

Az eddigi kutatás a Dzsajháni-hagyomány szövegében található információk forrásait többféleképpen értelmezte. Kmoskó szerint Ibn Ruszta szövegének eleje és vége egy 9. századi szerzőtől ered, közepe pedig a 10. század 20-as éveiből származik, vagyis az Dzsajháni saját betoldása. Ezzel szemben Czeglédy az egész szöveget egy teljes egységként kezelte.

2005-ben tettem közzé a Dzsajháni-hagyomány rekonstrukciójának új kísérletét. Ennek eredményeit a magyar–szláv viszonyt tárgyaló részleten mutatom be. Marvazi, Ibn Ruszta és Gardézi párhuzamos szövegeit egymás mellé helyeztük. Marvazi szövegét négy egységre bontottam, és ezt tekintettem az alapszövegnek. Ibn Ruszta bő szövegváltozatában is megtaláljuk az eredeti négy egység nyomait. Gardézi első mondata Ibn Ruszta tökéletes párhuzama és nagyjából egyezik Marvazi alapszövegével is, csupán Gardézi és Ibn Ruszta szövegében nincs szó ruszokról. Ugyanakkor Gardézi passzusának második felében szinte szó szerint megismétli Marvazi alapszövegét.

Ibn Ruszta és Gardézi első mondata az alapszöveg része volt, amelyből az újabb változatban a ruszok említése hiányzott. Ezután Ibn Ruszta és Gardézi közös forrásból merítve a magyaroknak adott élelmiszer-ellátmányról, illetve a szláv rabok helyzetéről tesznek említést. Aztán pedig a magyarok tűzimádó voltáról adnak számot. Valószínűsíthető, hogy ez volt az alapszöveg második, bővített átdolgozása, ami után Gardézi még egyszer közli az alapváltozatot.

Ellenben Ibn Ruszta a szláv–magyar viszonyt tárgyaló témának a kibővített változatával folytatta. Megnevezte a bizánci tengerparti kikötőt, ahova a magyarok a rabszolgákat szállították, illetve hogy a bizánciak és magyarok üzletet kötnek, a szláv rabszolgákért bizánci brokátot, szőnyeget és más luxuscikkeket vásároltak. Ibn Ruszta magyar fejezete itt zárul.

Ebben a szövegrészben található egy nyilvánvalóan más forrásból származó beszúrás a kazárok magyarok elleni védekezéseként átsórt árkáról. Az egyedül Ibn Rusztánál megőrződött megjegyzés különös jelentőséggel bír, mióta Marquart ezt a tudósítást Sarkel erődjének felépítésével hozta összefüggésbe, amelyről a bizánci források számolnak be a 830-as évek végén. Ez lett az alapja annak a feltevésnek, miszerint a magyarok a honfoglalás előtt már függetlenedtek volna a kazároktól. Kmoskó Mihály már megállapította, hogy a körülárkolásra vonatkozó részlet interpoláció, amit azzal is alátámasztott, hogy az 'azt mondják' kifejezést az

arab szerzők általában valamely másik szerzőtől való idézésnél szokták használni, de a kontextus is egyértelmű, ugyanis előtte és utána is a bizánci kikötővárosról van szó. Mindenesetre az erre a szöveghelyre épített történeti hipotézis újragondolására van szükség.

A Dzsajháni-hagyományt őrző párhuzamos szövegrészek alapján megállapítható, hogy Marvazi és Gardézi megőrizte az alapszöveget. Ibn Ruszta és Gardézi szövege az első egység után tartalmaz egy közös betoldást, amelyben az áll, hogy a magyarok a szlávoktól élelmiszer-ellátmányt követelnek, és rabokként tartják őket, majd áttérnek egy másik témára, azaz a magyarok vallására, ami megzavarja a szövegösszefüggést. Ezt bizonyítja, hogy utána Gardézi megismétli az alapszöveget. Ibn Ruszta azonban visszatér az eredeti gondolatmenethez, és folytatja az elbeszélést, amelyet újabb adatokkal egészített ki. Ezek közé tartozik, hogy megnevezi a bizánci kikötőt, ahol a kereskedelem folyik, másrészt a rabszolga-kereskedelem ellentételeként beszerzett árukat is felsorolja. Ebbe az utóbbi részletbe lett betoldva a kazár–magyar kapcsolatra vonatkozó mondat. Ilyen módon megállapíthatjuk, hogy Ibn Ruszta szövegén négy különböző kéz nyomát találhatjuk meg.

Az egész magyar fejezet, illetve az itt elemzett rész alapján megállapítható, hogy Dzsajháni munkája kapcsán már az alapszövegnél is egy hosszabb és egy rövidebb változattal számolhatunk. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltérést nem feltételezünk, azaz mindkét változat a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkozik. Az alapváltozatokat aztán legalább kétszer átdolgozták, és a Dzsajháni-hagyományt képviselő szerzők ránk maradt kéziratái ezeknek a továbbmásolt változatai.

Az átdolgozások során a nándor (bolgár) és morva népre vonatkozó, csak perzsa nyelven megmaradt adatok forrását tudjuk azonosítani, ugyanis a népnévalakok (nándor, marót) magyar közlőre utalnak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján ez az információ még 895 előtről származott. Emellett három esetben biztosan azonosítható a betoldás eredete, ugyanis mindhárom a Dzsajháni-hagyomány egy másik helyéről másolták le. Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét a további kutatás feladata megállapítani.

A muszlim források feldolgozásának és a digitalizálásának előrehaladásával további értékes adatok kerülhetnek még elő a korai magyarságról.